

अर्थ निर्धारणका आधारहरू

डा. सखिशरण सुवेदी*

सार :

कुनै वस्तु वा विचारलाई बुझाउने अर्थभेदक ध्वनिहरूको समुच्चय भाषा हो । भाषा त्यस वेला मात्र सार्थक हुन्छ जब भाषाले वस्तु वा भाव र तिनलाई बुझाउने शब्दका बिच तात्त्विक सम्बन्ध देखाउँदछ । भाषामा केवल ऐच्छिक, बिम्बात्मक वा प्रतीकात्मक सम्बन्ध मात्र नभएर वस्तुबोधका सङ्केतहरू व्यक्त भएका हुन्छन् । त्यही सङ्केत र सङ्केतितका बिचको सम्बन्ध नै भाषा हो र वक्ता र बोद्धाको बिचको भाषिक सम्प्रेषण नै अर्थ हो । संसर्ग, विप्रयोग, साहचर्य, विरोधिता, अर्थ, प्रकरण, लिङ्ग, शब्दस्यान्यस्य संनिधि, सामर्थ्य, औचित्ति, देश, काल, व्यक्ति र अनुतान अर्थ निर्धारणका आधारहरू हुन् ।

मुख्य शब्द : अन्वयानुपपत्ति, अन्विताभिधानवाद, अभिहितान्वयवाद, अर्थापत्ति, तात्पर्यानुपपत्ति, ध्वनि, व्यञ्जना, प्रतीकात्मक, बिम्ब ।

१. परिचय

कुनै पनि वस्तु देखासाथ त्यस वस्तुलाई बुझाउने शब्दको स्मरण हुन्छ । कसैले कुनै शब्द वा वाक्य उच्चारण गर्नासाथ मनमा बिम्ब तयार हुन्छ । कुनै शब्द वा वाक्यको उच्चारणमा त्यसले बुझाउने वस्तु वा विषयको प्रतीकात्मक स्वरूपको निर्माण हुन्छ । वस्तु देखासाथ त्यसलाई बुझाउने सङ्केत ध्वनिसमूहको बिम्ब तयार हुन्छ । कुनै वस्तु वा विषय बुझाउने अर्थ व्यक्त हुनुलाई अर्थ भनिन्छ । भाषाका शब्द वा वाक्यहरूको प्रयोग गर्नासाथ त्यसले कुनै वस्तु, विचार वा सन्दर्भलाई बुझाउँछ भने त्यसलाई अर्थ भनिन्छ । अर्थ के हो र यसलाई कसरी चिनाउने भन्ने सन्दर्भमा प्रस्तुत लेखमा विश्लेषण गरिएको छ ।

१.१ समस्या

प्रस्तुत लेखका समस्यालाई निम्न लिखित बुँदामा उल्लेख गरिएको छ :

- (क) अर्थ निर्धारणको संस्कृत अवधारणा के हो ?
- (ख) अर्थ निर्धारणका आधारहरू के के हुन् ?

१.२ उद्देश्य

प्रस्तुत लेखका उद्देश्यलाई निम्न लिखित बुँदामा उल्लेख गरिएको छ :

- (क) अर्थ निर्धारणको संस्कृत अवधारणा पहिल्याउनु ।
- (ख) अर्थ निर्धारणका आधारहरू निरूपण गर्नु ।

१.३ सीमाङ्कन

प्रस्तुत लेख निम्नलिखित सीमाभिन्न सीमित रहने गरी तयार पारिएको छ :

(क) प्रस्तुत लेख अर्थको संस्कृत अवधारणामा मात्र आधारित छ ।

(ख) यसमा अर्थ निर्धारणका आधारलाई मात्र अध्ययनको विषय बनाइएको छ ।

१.४ तथ्याङ्कको सङ्कलन र विश्लेषण विधि

प्रस्तुत लेख मूलतः द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरी तयार पारिएको छ । यसमध्ये पनि खासगरी विभिन्न अनुसन्धान प्रतिवेदन, पुस्तक, विभिन्न किसिमका जर्नल र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरू सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । संस्कृत अर्थविज्ञानका आधारमा अर्थ निर्धारणका आधारको विश्लेषण गरिएको छ ।

२. विषयप्रवेश

भाषा विचार विनिमयको माध्यम हो । यसको अर्थ पक्षको वैज्ञानिक अध्ययनविश्लेषण अर्थविज्ञानले गर्दछ । अर्थलाई ग्रिक भाषामा 'सिमा' भनिन्छ जसको अर्थ सङ्केत हुन्छ । यसमा वस्तु र विचारका बिचको सम्बन्धलाई हेरिन्छ । भाषाका ध्वनिहरू आफैमा अर्थयुक्त हुँदैनन् । ध्वनिहरू रूपको तहमा पुगेपछि मात्र अर्थभेदक एकाइका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् । रूपबाट शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्य हुँदै त्यसभन्दा माथिल्ला एकाइहरू अर्थयुक्त भाषिक एकाइका रूपमा देखापर्दछन् । अर्थविज्ञानमा विभिन्न भाषिक एकाइ र तिनले बुझाउने वस्तु वा विषयका बिचको अर्थगत सहसम्बन्धका बारेमा अध्ययन हुन्छ । भाषाको अर्थ छैन भने त्यसको कुनै महत्त्व रहँदैन । अर्थविनाको भाषा निष्प्राण हुन्छ

*सह-प्राध्यापक, नेपाली शिक्षण विभाग, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल

र त्यो केवल ध्वनि वा आवाजभन्दा बढी केही हुन सक्दैन । अर्थ निर्धारणका सन्दर्भमा विद्वान्हरूका बिच मतभेद पाइए पनि अर्थ भाषाको आत्मा नै हो भन्नेमा सबै सहमत नै छन् । भाषालाई अर्थबाट अलग राख्ने हो भने त्यसको कुनै अस्तित्व रहँदैन तसर्थ अर्थ भाषाको अविभाज्य अङ्ग हो । अर्थ निर्धारणमा संस्कृत अवधारणका विषयमा चर्चा गर्नु आवश्यक ठानिएको छ ।

३. अर्थ निर्धारणमा संस्कृत अवधारणा

खासगरी संस्कृत अर्थविज्ञानमा अन्वयानुपपत्तिका अवस्थामा लक्षणालाई जोडिएको छ, तात्पर्यानुपपत्तिका सन्दर्भमा जोडिएको छैन (ध्वन्यालोक, प्रथम उद्योत) । कुनै वाक्यमा आएका पदहरूको मुख्य अर्थ लिंदा तिनका बिचको अर्थ सङ्गति मिल्दैन भने अन्वयानुपपत्ति हुन जान्छ । उदाहरणका लागि 'ए ट्याक्सी, कीर्तिपुर जान्छौ' वाक्यमा ट्याक्सीको मूल अर्थ वाक्यका अन्य पदसँग मिल्दैन, यसमा ट्याक्सी चालकलाई ट्याक्सी भनिएको छ । यो लक्षणका रूपमा आएको छ । मुख्यार्थले वाक्यमा रहेका पदहरूको अन्वय बस्न जान्छ र चित्त बुझ्दो अर्थ निस्कन्छ, तर वक्ताले जुन अभिप्रायले वाक्यको प्रयोग गरेको हुन्छ, त्यो चाहिँ पूरा हुँदैन भने यस स्थितिलाई तात्पर्यानुपपत्ति भनिन्छ । उदाहरणका लागि 'गङ्गामा झुपडी छ' वाक्यमा पानीको मूल धारमा झुपडी हुन सम्भव छैन । यसमा गङ्गाको प्रवाहमा सुसाहट हुन सक्छ, तर गङ्गामा झुपडी छ भन्नुमा तात्पर्यानुपपत्ति हुन्छ । त्यसको गङ्गा नजिक, शीतलता वा किनार भन्ने अर्थ निस्कन जान्छ । नव्यन्याय दर्शनको संसर्गमर्यादामा मीमांसकहरूको लक्षणसँग व्यावहारिक प्रयोग हुने देखाइएको छ (मीमांसासूत्र तृतीय, ३ : १४) ।

शब्दहरूको भिन्न अर्थ भए तापनि शब्दहरूको संयोजन व्यक्त गरिएको सिङ्गो अर्थसँग जोडिएको हुन्छ । वाक्यमा आएका विभिन्न शब्दहरूले खास सन्दर्भमा आधारित अर्थ व्यक्त गरेका हुन्छन् (तत्त्वबिन्दु, पृ. १३२) । यो वाक्यमा आएका निकटवर्ती शब्दहरूको सान्निध्य र तिनको खास उद्देश्यमा हुने असम्बद्धता हो । यसबाट शब्दमा लक्षणको शक्ति भरिन जान्छ । अर्थात्पत्तिको किसिमबाट लक्षणा देखिन्छ । यसपछि वाक्यको सन्दर्भगत अर्थ व्यक्त हुन जान्छ । वक्ताको मनसायलाई सामान्य सोचका रूपमा लिनु लक्षणको परिधिबाट पर हट्नु हो । प्रभाकरका अनुसार तात्पर्यले मुख्य परिचयात्मक शक्ति आफैँ बनाउँछ । त्यसमा अलग शब्दको अर्थ व्यक्त गर्ने क्षमता मात्र नराखी पारस्परिक सम्बन्धसमेत राख्दछ । न्यायरत्नाकरले तात्पर्यलाई अलग वृत्तिका रूपमा लिइएन भने वाक्यात्मक सम्बन्ध बिग्रन सक्ने बताएका

छन् (श्लोकवार्तिक, पृ. ९०९) । कुमारिल भट्टले तात्पर्यलाई अलग वृत्तिका रूपमा लिएका छन् । उनले तात्पर्यले वाक्यमा वाक्यात्मक सम्बन्ध र वाक्यार्थ प्रसारित गर्दछ भनेका छन् ।

संसर्ग अथवा शब्द र अर्थको पारस्परिक सम्बन्धबाट व्यञ्जनाको प्रक्रिया व्यक्त हुने कुरा एस. कुपुस्वामी शास्त्रीले अगाडि सारेका छन् । उनले यसपर्सनको दृष्टिकोणलाई अगाडि सारेर व्यञ्जना नियन्त्रणको प्रभाव हो भनेका छन् (शास्त्री, १९४५ ई. पृ. १३४) । विचारका सम्प्रदायहरूले व्यञ्जनालाई कुनै न कुनै रूपमा स्वीकार गरेका छन् । कुनै एउटा शब्दले आफ्नो खास निश्चित अर्थ दिन्छ । संसर्ग अथवा अर्थको पारस्परिक सम्बन्धलाई छाडेर व्यञ्जनाद्वारा बेग्लै अर्थ व्यक्त भएको हुन्छ । नैयायिकहरूका अनुसार यो तात्पर्यवृत्ति वा संसर्गमर्यादा हो । भट्ट मीमांसकहरूले यसलाई लक्षणा र प्रभाकरले शब्दको मुख्य शक्ति अभिधाको प्रत्यावर्तन मानेका छन् (वाक्यपदीय, दोस्रो : ३१७) ।

४. अर्थ निर्धारणका आधारहरू

एउटा शब्द वा पदावलीले विभिन्न अर्थ बुझाउन सक्दछ । शब्दको खास अर्थको निर्धारणमा सन्दर्भगत तथ्यहरूको महत्त्वपूर्ण स्थान रहन्छ । यसको प्रभाव खास गरी अनेकार्थकताका सन्दर्भमा हुन्छ । बृहद्देवतामा वैदिक पाठको अर्थको नियमको थालनीका सम्बन्धमा र यस अतिरिक्त यही रूपमा सामान्य वाक्यहरूमा समेत उद्देश्यको जानकारीबाट अर्थ निर्धारण हुने मानिएको छ^१ (बृहद्देवता, दोस्रो, ११८) । अर्थ, प्रकरण, लिङ्ग, औचित्य, देशकाल आदिले मन्त्रहरूमा अर्थको विवेक रहने कुरा बताइएको छ । यो मन्त्रहरूमा मात्र नभएर सन्दर्भगत अर्थको निर्धारणमा समेत प्रमुख रहने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

जे उद्देश्य हो त्यो अर्थ, जुन विषयवस्तुका विषयमा छलफल भएको छ त्यो प्रकरण, अर्को स्थानबाट हुने सङ्केत लिङ्ग, जे प्राथमिकता छ त्यो औचित्य र जुन स्थान छ त्यो देश र जुन समय छ त्यो काल हो । यी सबै पक्षसँग सम्बद्ध भएर सन्दर्भ आएको हुन्छ । यस सम्बन्धमा भर्तृहरिले अभिव्यक्तको अर्थ यसको आकार वा रूपले मात्र निर्धारण हुँदैन, त्यसमा सन्दर्भगत तथ्य पनि आवश्यक पर्दछ भन्ने तर्क दिएका छन् (वाक्यपदीय, दोस्रो, ३१६) । उनले वाक्य, प्रकरण, अर्थ, औचित्य, देश, कालबाट शब्दार्थको भेद छुट्टिन्छ, केवल रूपबाट मात्र छुट्टिँदैन^२ भनेका छन् । वाक्यपदीयमा उनले यही कुरालाई केही परिमार्जन गरेर लिङ्गका लागि वाक्य अथवा वाक्यात्मक सम्बन्धलाई राखेका छन् (मीमांसासूत्र, तृतीय, ३ : १४) । वाक्य भनेको शब्दहरूबाट

^१ अर्थात्, प्रकरणात्, लिङ्गादौचित्याद् देशकालतः । मन्त्रे स्वार्थविवेकः स्यादितरेषु इति च स्थितिः ।

^२ वाक्यात् प्रकरणाद् अर्थाद् औचित्याद् देशकालतः । शब्दार्थाः प्रविभाज्यन्ते न रूपाद् एव केवलात् ।

व्यक्त गरिएको उच्चारहरूको संयोजन हो । यसले वस्तु (विषय) र उद्देश्यलाई जोडेको हुन्छ । वस्तुको अर्थ सन्दर्भ (उद्देश्य) का कारण अलग हुन जान्छ । वाक्य, प्रकरण, लिङ्ग र अर्थका सम्बन्धमा मीमांसकहरूले पनि विस्तृत चर्चा गरेका छन् । अर्थ बोधमा श्रुति (प्रत्यक्ष कथन), लिङ्ग (अर्को विभिन्न किसिमको शब्दको प्रयोग), वाक्य (वाक्यात्मक सम्बन्ध), प्रकरण (सन्दर्भ), स्थान (अवस्था), समाख्या (व्युत्पत्तिगत अर्थ) को पनि प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ । अर्थ निर्धारणमा यी प्रत्येकको आफ्नै भूमिका रहेको छ । भर्तृहरि त्यस किसिमका सन्दर्भगत तथ्यका लागि अर्को सूची देखाउँछन् । त्यसले शब्दको वास्तविक अर्थ देखाउँछ भन्ने उनको धारणा छ । यी तथ्यबाट संदिग्धार्थी वा दोहोरो अर्थ लाग्ने शब्दहरूको वास्तविक अर्थ थाहा हुन सक्दछ । संसर्ग, विप्रयोग, साहचर्य, विरोध, प्रयोजन, सन्दर्भ, चिन्ह, शब्द-शब्दको सम्बन्ध, सामर्थ्य, उचितता, स्थान, समय, व्यक्ति (विशेष) स्वर आदि शब्दार्थको प्रस्टता गर्नका लागि विशेष स्मृतिका कारण हुन् (वाक्यपदीय, दोस्रो, ३१६) ।^३

उत्तरवर्ती वैयाकरण नागेश र रसवादीहरू मम्मट, विश्वनाथ, हेमचन्द्र, अप्पयदीक्षित र जगन्नाथले यस सम्बन्धमा विस्तृत चर्चा गरेका छन् । यसमा भएका कुराहरू संदिग्धार्थी अभिव्यक्तिका लागि निश्चित गरिएका हुन् । यहाँ समरूपात्मक वा समध्वन्यात्मकका रूपमा लिँदा त्यसमा वास्तविक अर्थ निहित छ भन्ने सन्दर्भमा शङ्काको सम्भावना रहन जान्छ । यहाँ खास सन्दर्भगत तथ्यले अर्थ निर्धारणका लागि सहयोग गर्दछ । भर्तृहरिले प्रस्तुत गरेका सन्दर्भगत तथ्य संसर्ग, विप्रयोग, साहचर्य, विरोधिता, अर्थ, प्रकरण, लिङ्ग, शब्दस्यान्यस्य संनिधि, सामर्थ्य, औचिति, देश, काल, व्यक्ति र स्वराघात गरी चौध किसिमका छन् ।

४.१ संसर्ग

दुईओटाका विचको योग नै संसर्ग हो । एउटा शब्द अर्को शब्दको संसर्गमा आउँछ त्यसले त्यस्तै अर्थ दिन्छ । उदाहरणका लागि 'धेनु' शब्दलाई लिऊँ । यसको अर्थ 'गाई' अथवा 'घोडी' हुन्छ । 'सवत्स धेनु' मा बाच्छोसहितको गाई र 'सकिशोरा धेनु' मा बछेडोसहितको घोडी भन्ने अर्थ हुन्छ । 'सवत्सधेनु' र 'सकिशोराधेनु' शब्द संसर्गबाट बनेको अर्थ हुन्छ । यसै गरी 'सशङ्खचक्रो हरिः' (हरि शङ्खचक्रयुक्त छन् र विवादमा छन्) यसको अर्थ हरि (जसको अर्थ विष्णु र एउटा बाँदर) हुन्छ । नेपाली टुक्काको विश्लेषणमा 'टाउको' शब्दसँग 'खानु', 'काट्नु', 'फोर्नु',

शब्दको संसर्गका कारण 'टाउको खानु', 'टाउको काट्नु', 'टाउको फोर्नु' आदि टुक्काको बेग्लै अर्थ लाग्न जान्छ । 'जहाज' भनेको आकाशमा उड्ने यन्त्र र 'डुब्नु' भनेको पानीमा हराउनुहुन्छ भने 'जहाज डुब्नु' भनेको काम विग्रनु वा बर्बाद हुनु वा ठुलो क्षति हुनु भन्ने अर्थ हुन्छ ।

४.२ विप्रयोग

दुईका विचको संयोजन हराउनु विप्रयोग हो । संस्कृतमा 'धेनु' ले गाईलाई जनाउँछ । 'अवत्स धेनु' पदावलीमा 'बाच्छो विनाको गाई' भन्ने जनाउँछ । यस्तै गरी 'विशङ्खचक्र हरि' पदावलीमा 'हरि' ले विष्णुलाई जनाउँछ । यसमा हरि शङ्खचक्र विना र विवाद विना छ । शङ्खचक्र र विवाद विष्णुबाट छुट्टिएको हुन्छ । टुक्कामा आएका पदहरूमध्ये एक अर्काको अर्थमा संयोजन नभई बेग्लै अर्थ निस्कन सक्दछ । 'जहाज डुब्नु' टुक्कामा जहाज (कुनै यन्त्र) डुब्नु (पानीमा गाडिनु) नभएर काम बर्बाद हुनु भन्ने अर्थ रहेको हुन्छ ।

४.३ साहचर्य

पारस्परिक संयोजन साहचर्य हो । 'राम र लक्ष्मण' मा 'राम' ले 'श्रीराम' र भाइ 'लक्ष्मण' लाई जनाउँछ । यसबाहेक परशुराम, बलराम आदिलाई जनाउँदैन । यस सन्दर्भमा जगन्नाथले भेद देखाएका छन् । उनले सँगै हिँड्ने र सँगै नहिँड्नेमध्ये सँगै हिँड्नेलाई ग्रहण गरिन्छ^४ भनेका छन् (रसगङ्गाधर, पृ. १२०) । यस अनुसार सँगै भएको संयोग र अलग भएको विप्रयोग हो । दुई ओटा सम्बन्धित शब्दहरू सँगै रहनु साहचर्य हो । टुक्काको विश्लेषणमा साहचर्यको विश्लेषण आवश्यक हुन आउँछ । एउटासँग आउँदा अर्कोको अर्थ निश्चित हुन जान्छ । भुँडीसँग आउँदा लाग्नुको अर्थ र पेटसँग आउँदा लाग्नुको अर्थ फरक हुन जान्छ । 'भुँडी लाग्नु' भनेको मोटो हुनु र 'पेट लाग्नु' भनेको छेराउटी लाग्नु भन्ने अर्थ साहचर्यका आधारमा निर्धारण हुन्छ ।

४.४ विरोधिता

विरोधितालाई छाया र प्रकाशका रूपमा पनि व्याख्या गर्न सकिन्छ । 'छाया' को अर्थ अँध्यारो हो, सुन्दरता भन्ने होइन । यो पूर्णरूपमा शत्रुभावमा आधारित हुन्छ । यसर्थ यी अभिव्यक्ति 'कर्ण र अर्जुन' मा अर्जुनको अर्थ कर्णको शत्रु हो, अर्जुनको शत्रु होइन । शब्दको कुनै खास संयोजनमा एउटा अर्थ र निश्चित प्रकारका अरू संयोजनमा फरक

^३ संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥
सामर्थ्यम् औचितिर्देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥

^४ सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम् ।

फरक अर्थ रहन्छ (फर्थ, १९६१ई. पृ. १६४) । असंदिग्ध सन्दर्भमा अर्थगत अनुपात निश्चित रूपमा स्थिर हुँदैन । क्रियात्मक पहिचानको सीमा गतिमान हुनाले मूल पूर्णतः प्रस्ट र त्रुटिरहित हुन्छ । 'मानिस' को अर्थ जनावर र ईश्वरको अर्थभन्दा धेरै फराकिलो छ । मानिस र जनावरका बिचमा जति विरोधाभास हुन्छ, त्यसको तुलनामा पुरुष र महिलासँग हुँदैन (अल्मान, १९५१ई. पृ. ६२) । नेपालीमा 'हात लाग्नु' भनेको प्राप्त हुनु र 'हात हराउनु' भनेको गुमाउनु हो । 'हात हाल्नु' र 'हात भिक्नु' मा परस्पर विरोधिता पाइन्छ ।

४.५ अर्थ

कथन उद्देश्यमूलक हुन्छ । शब्दको अर्थ पनि उद्देश्य पूरा गर्ने किसिमको हुनु पर्दछ । संस्कृतमा 'स्थाणुं भज भवच्छिदे' वाक्यमा विश्वको अस्तित्वको नियन्त्रणका लागि स्थाणुको पूजा गर भन्ने अर्थ हुन्छ । यहाँ 'स्थाणु' ले भगवान् शिवलाई बुझाएको छ, स्तम्भ (खम्बा) लाई होइन । यसर्थ स्थाणु शब्दको अर्थ शिव र खम्बा दुवै हो । यसमा देखाउन खोजिएको उद्देश्य देवताको पूजा गर्नुमा मात्र केन्द्रित छ । नागेशले अर्थलाई अर्को शब्दको अर्थका रूपमा लिएका छन् (लघुमञ्जूषा, पृ. १०९) । उनले अँजुलीले हवन गर्नु (अञ्जलिना जुहोति) र ऊ अँजुली वा जोडिएका हातले सूर्यको प्रार्थना गर्दछ (अञ्जलिना सूर्यम् उपतिष्यते) जस्ता उदाहरण दिएका छन् । यहाँ अघिल्लो अवस्थामा 'अँजुली' शब्द दुवैतिरबाट उठाइएर, दुई हात जोडेर हवन गर्ने वस्तु लिएको सन्दर्भका लागि र पछिल्लो अवस्थामा दुई ओटा हातहरू परस्पर जोडिएको र नमस्कार गरेको अर्थमा 'अँजुली' शब्द प्रयोग भएको छ । यसो भन्नुको तात्पर्य के हो भने पूजा गर्दा वा नमस्कार गर्दा दुई हात परस्पर टाँसिन्छ र पानी पिउँदा दुई हात (अँजुली) को आकार फैलँदो हुन्छ । यसै गरी 'ऊ गुन्दीमा खान्छ' भन्नुको अर्थ ऊ गुन्दीमाथि बसेर खान्छ र 'ऊ काँसको थालमा खान्छ' भन्नुको अर्थ उसले खाने कुरा काँसको थालमा राखेर खान्छ भनिएको हो (मीमांसासूत्र १ पृ. ४२५)^५ । यसै गरी 'ऊ हावा खान बाहिर गएको छ' र 'ऊ कुसङ्गतमा लगेर हावा खाएछ' मा आएको 'हावा खानु' को अर्थ टहलिन वा घुमफिर गर्नु र असफल हुनु वा बिग्रनु भन्ने अर्थ व्यक्त भएको छ । टुक्काको विश्लेषणमा उद्देश्य अनुरूप बेग्लै

अर्थ लाग्ने अवस्था रहन्छ । एउटै टुक्काले पनि भिन्न सन्दर्भमा भिन्न भिन्न अर्थ बुझाउन सक्दछ । 'आँखा लाग्नु' 'हात हाल्नु', आदि टुक्काको उद्देश्यअनुरूप बेग्लै अर्थ हुन सक्दछ ।

४.६ प्रकरण

सन्दर्भ वा प्रकरणबाट शब्दको अर्थ निर्धारण हुन्छ । संस्कृतमा 'मेरा देवतालाई सबै कुराको ज्ञान छ' (देवो जानति सर्वम्) सन्दर्भले 'देव' भनेको 'राजा' वा 'देवता' छुट्याउँछ । यस्तै 'सैन्धवलाई ल्याऊ' (सैन्धवम् आनय) मा सैन्धवको अर्थ 'नुन' वा 'घोडा' दुवै हुन सक्छ । मानिसले खाना खाइरहेका बखत व्यक्त गरेको कथन भएमा त्यस बखत 'नुन' र बाहिर जाने बेलामा व्यक्त गरेको कथन भएमा यसको अर्थ 'घोडा' का रूपमा लिइन्छ । महाभाष्यमा पतञ्जलिले शब्दको अर्थ निर्धारणमा 'अर्थ' र 'प्रकरण' को निकै महत्त्व रहेको उल्लेख गरेका छन् (महाभाष्य, छैटौँ, १ पृ. ८४) ।^६ यसैअनुरूप नेपालीका 'आँखा लाग्नु' र 'पेट काट्नु' टुक्काको अर्थ प्रकरणबाट थाहा हुन जान्छ ।

भाषाविज्ञानका आधुनिक लेखकहरूले पनि कथनमा अर्थ निर्धारण गर्न प्रकरणको महत्त्वलाई पूर्णरूपमा स्वीकार गरेका छन् । फर्थले आफ्नो सन्दर्भ सिद्धान्तमा अभिव्यक्तिमा अर्थ निर्धारणको आधारका रूपमा प्रकरणलाई पनि राखेर सामाजिक तथा सांस्कृतिक पृष्ठभूमिलाई अर्थ निर्धारक तत्त्वका रूपमा लिएका छन् (फर्थ, १९३५ पृ. ३६) । उनका अनुसार सामाजिक एवम् सांस्कृतिक सन्दर्भका साथै अन्य कुराहरू सन्दर्भका रूपमा रहन्छन् । तिनै सन्दर्भले अर्थ निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ ।

४.७ लिङ्ग

शब्दका विभिन्न अर्थमध्ये आवश्यक अर्थ रहन्छ र अन्य त्यसबाट पर हट्दछ । शब्दका अनेक अर्थमध्ये एउटा अर्थ आएपछि अरू अर्थ रहँदैन ।^७ वैदिक पाठमा 'भिजेको स्फटिक नजिकै छ' (अक्ताः शर्कश उपदहाति) 'अक्ताः' को अर्थ 'भिजेको' त्यति प्रस्ट छैन । धेरै किसिमका तरल पदार्थबाट स्फटिक बनेको हुन सक्छ । तर अर्को पाठबाट त्यही सन्दर्भमा 'खारिएको घिउमा चम्किलोपन छ' (तेजो वै घृतम्) बाट यो पनि बुझ्न सकिन्छ कि स्फटिक खारिएको घिउमा भिजेको छ । स्फटिकले चमकयुक्त घिउ सोसेको छ । लिङ्गले अर्को शब्दको पनि संकेत गर्दछ, जस्तै कि

^५ कटे भुक्ते कास्यापात्रे भुक्ते इति अर्थात् कल्प्यते (कटे समासीनः कास्यपात्रे ओदनं निधाय भुक्ते इति ।

^६ अर्थात् प्रकरणाद् वा लोके द्वयोरेकस्याभिनवृत्तिः ।

^७ लिंगं संयोगातिरिक्तसंबन्धेन परपक्षव्यावर्तको धर्मः ॥

‘मकरध्वज’ को सामान्य अर्थ प्रेमका देवता र समुद्र दुवै हुन सक्दछ। कुनै बेला ‘मकरध्वज रिसाएको छ’ (कुपितो मकरध्वज) भन्दा यो अर्थ मिल्दैन। रिस समुद्रका लागि उपयुक्त छैन। टुक्काको विश्लेषणमा एउटै टुक्काका अनेक अर्थ हुन सक्ने हुनाले त्यसको एउटा अर्थ लिएर अन्य अर्थ छाडिन्छ। ‘कुरा खानु’ मा कुराको अर्थ विचार र खानुको अर्थ सुन्नु भन्ने हुन्छ। यसबाहेकका अन्य अर्थ हुन सक्दैन।

४.८ शब्दस्यान्यस्य संनिधि

यो सदिग्धार्थी शब्दको सम्भावित अर्थमध्येबाट एउटा मात्र अर्थ जोड्ने तथ्य हो। देवता वा पुरको शत्रु (देवस्य पुरारतेः) मा विशेषणका रूपमा रहेको ‘देवता’ को अर्थलाई पुरारतिले शिव देवताका लागि भन्ने अर्थमा सीमित गरेको छ। यसको अर्थ अन्य सन्दर्भमा सहर नाश गर्न सक्ने राजाका रूपमा अर्थ लाग्न सक्दछ। जगन्नाथले नाग उसको करद्वारा चम्कन्छ (करेण राजते नागः) भन्ने उदाहरण दिएर यसलाई प्रस्ट पारेका छन्। यहाँ ‘कर’ र ‘नाग’ शब्द दुवै सदिग्धार्थी छन्। कर भनेको हात अथवा सुँढ र नागको अर्थ हात्ती अथवा सर्प दुवै हुन सक्छ। यस वाक्यमा प्रत्येक शब्दले अरूको अर्थ सीमित पारेको छ। यस वाक्यमा ‘हात्ती यसको आफ्नो सुँढबाट प्रसिद्ध छ’ भन्ने अर्थ रहेको छ। नेपाली टुक्काको विश्लेषणमा ‘हात लाग्नु’, ‘हात पर्नु’, ‘हात जोर्नु’, ‘हात भिक्नु’, ‘हात बटार्नु’ मा ‘हात’ शब्दको ‘लाग्नु’, ‘पर्नु’, ‘जोर्नु’, ‘भिक्नु’, ‘बटार्नु’ शब्दको निकटताका कारणले प्राप्ति, अनुरोध, असहमति, प्रतिशोध अर्थ निश्चित भएको छ।

यस किसिमको संयोजनमा अर्थ सिद्धान्तको साहचर्य सम्बन्धको आधार रहेको छ। साहचर्य सिद्धान्त फर्थले प्रतिपादन गरेको अवधारणा हो। यस सिद्धान्तलाई सन्निधान सिद्धान्त पनि भनिएको छ। यसअनुसार एउटा शब्दको अर्थ अर्को शब्दको सान्निध्यबाट खुल्दछ। फर्थका अनुसार एउटा शब्दले अर्को शब्दको अर्थ निर्धारण गर्दछ। एउटा शब्दका विभिन्न अर्थमध्ये प्रयोग भएर आउँदा जुन शब्दसँग आउँछ त्यसैसँगको सान्निध्यबाट शब्दको अर्थ निर्धारण हुन जान्छ (फर्थ, १९३५ई. पृ. ७५)।

४.९ सामर्थ्य

सामर्थ्य भनेको परिणामबाट जान्न सकिने क्षमता हो। ‘कोइली मधुबाट उत्तमत्त बनेको छ’ (मधुमत्ताः कोकिलः) मा मधुको अर्थ ‘वसन्त ऋतु’ भएको छ, ‘मह’ होइन। कोइलीमा भएको सामर्थ्य (शक्ति) वसन्त ऋतुसँग हुन्छ,

महसँग होइन। टुक्कामा सामर्थ्यविना अर्थ लाग्दैन, टुक्काको अर्थ अभिधा निकट भएर पनि लाक्षणिक हुन्छ। ‘नाक काट्नु’, ‘टाउको दुख्नु’, ‘मुख लाग्नु’, ‘टुप्पी काट्नु’ मा ‘नाक’, ‘टाउको’, ‘मुख’ र ‘टुप्पी’ को सामान्य अर्थ छाडेर विशिष्ट अर्थ दिनका लागि सामर्थ्यको आवश्यकता पर्दछ। समर्थ्यबाट मात्र अर्थ सन्दर्भगत अर्थ बोध हुन सक्दछ।

४.१० औचिति

अर्थ उचितताअनुरूप निर्धारण हुन्छ। औचिति भनेको प्राथमिकता हो र समानता पनि हो। ‘तिमी प्रियको मुखले तिमिलालाई बचाएको छ’ (पातु वो दयितामुखम्) मा आएको ‘मुख’ को अर्थ सम्मुख्य (स्नेह) हो अनुहार होइन। सन्दर्भअनुसार अधिल्लो अर्थ भिन्न देखिएको अवस्थामा मात्र अर्को अर्थ हुन सक्दछ। तर कहिलेकाहीं यो वाक्यले दिन खोजेको औचितिको उदाहरण के हो भने त्यसका लक्षणामा गडरहनु आवश्यक पर्दैन। अभिव्यक्तिको अर्थ लक्षणा विना नै औचितिका आधारमा बुझ्न सकिन्छ। ‘तिमी प्रियको अनुहारले तिमिलालाई बचाएको छ’ मा शब्दहरूबाटै प्रत्यक्ष अर्थ व्यक्त भएको छ। टुक्का पदावलीका रूपमा रहने हुँदा पदहरूका बिच मिल्ने योग्यता हुनु पर्दछ। ‘हात लाग्नु’, ‘हात हेर्नु’, ‘हात धुनु’, ‘हात समाउनु’ मा शब्दहरूको औचिति छ भने ‘हात हाँस्नु’, ‘हात लेख्नु’, ‘हात नुहाउनु’ मा शब्दहरूको औचिति छैन।

४.११ देश

देश भनेको स्थान हो। ‘यहाँ परमेश्वर चम्कन्छन्’ (भातिह परमेश्वर) मा स्थानको सन्दर्भ ‘यहाँ’ ले ईश्वर (परमेश्वर) लाई होइन, राजालाई जनाएको छ। यहाँ परमेश्वर भनेको भगवान शिव होइन, राजा हो। यो सन्दर्भका कारण भएको हो। टुक्काको अर्थ पनि सन्दर्भअनुरूप खुल्न सक्दछ। नेपालीका ‘आँखा खुल्नु’, ‘बाटो बिराउनु’ टुक्कामा ‘आँखा’ को अर्थ बुद्धि र ‘बाटो’ को अर्थ लक्ष्य भन्ने कुरा स्थानबाट निर्धारण हुन्छ।

४.१२ काल

काल भनेको समय हो। समयले पनि शब्दको अर्थ निर्धारण गर्दछ। ‘चित्रभानु अहिले चम्किरहेको छ’ (चित्रभानुर्विभति असौ) मा यसको सन्दर्भ दिउसोको समय भएमा चित्रभानुको अर्थ ‘सूर्य’ र यसको सन्दर्भ रातको समय भएमा चित्रभानुको अर्थ ‘आगाको प्रकाश’ भन्ने हुन जान्छ। ‘मुख छोड्नु’ मा ‘मुख’ को अर्थ विवादका सन्दर्भमा भएमा अपमान र विरामीका सन्दर्भमा भएमा निषेधित वस्तु भन्ने अर्थ लाग्दछ।

४.१३ व्यक्ति

कतिपय अवस्थामा व्यक्तिअनुसारको अर्थ निर्धारण हुन जान्छ। 'घर खानु' को अर्थ छोरीका सन्दर्भमा 'लोगनेको घर सम्हाल्नु' भन्ने हुन जान्छ। 'पूजा गर्नु' मा पूजाको अर्थ भोको व्यक्तिका लागि खाद्यवस्तु ग्रहण गर्नु र वस्तु वा कुनै व्यक्तिका लागि उपयोगमा नल्याउनु भन्ने अर्थ लाग्न जान्छ। संस्कृतमा 'मित्र' को अर्थ पुलिङ्गका सन्दर्भमा 'सूर्य' र नपुसक लिङ्गका सन्दर्भमा 'साथी' हुन जान्छ। यो सन्दर्भअनुरूप हुन जान्छ। साथी पुरुष वा स्त्री दुवै हुन सक्ने हुनाले अर्थ व्यक्तिमा निर्भर रहन्छ।

४.१४ स्वर (अनुतान)

वैदिक पाठको अर्थ प्रयोग भएको खास अनुतानमा निर्भर गर्दछ। यसर्थ 'इन्द्रशत्रुः' को अन्तिम अक्षरमा अनुतान पर्दाको अवस्थामा 'इन्द्रको हत्या गर्नेवाला' भन्ने अर्थ हुन्छ, तर यसको पहिलो अक्षरमा अनुतान पर्दाको अवस्थामा 'इन्द्रले हत्या गरेको व्यक्ति' भन्ने अर्थ लाग्दछ। संस्कृतमा स्वर वा वर्णको अशुद्धिले मन्त्र दुष्ट हुन्छ। जुन रूपमा उच्चारण हुनुपर्ने हो सोही रूपमा उच्चारण नभएमा यजमानलाई नाश गर्दछ। 'इन्द्र शत्रु मरोस्' भनेर हवन गर्दा स्वरको उदात्त/अनुदात्त (अनुतान) नमिलेर 'इन्द्रको शत्रु मरोस्' भन्ने अर्थ लाग्न गई आफ्नै छोरो मर्नो^८ भनिएको छ (पाणिनिय शिक्षा : ५२)। शतपथब्राह्मणमा वृत्रको कथालाई प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा भनिएको छ कि मन्त्रको गलत उच्चारण गर्नाले आफ्नो जीवन नै गुमेको छ। वृत्रासुर इन्द्रको शत्रु हो। मन्त्रको गलत उच्चारणका कारण 'इन्द्र शत्रुलाई मार' भन्दा स्वरमा फरक पर्न गई इन्द्रको शत्रु (छोरो वृत्रासुर) नै मारियो^९ (शतपथ ब्राह्मण प्रथम ६.३.१)।

वैदिक भाषामा अनुतान अति आवश्यक मानिएको छ। शास्त्रीय संस्कृतमा समेत अर्थ निर्धारणका लागि अनुतानले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। पाणिनिका अनुसार अनुतानले अर्थ निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। समस्त शब्दको अर्थका सम्बन्धमा अनुतानको अवस्थाले प्रभाव पार्दछ। 'क्षय' शब्दको अर्थ पहिलो अक्षरमा अनुतान पर्दा 'माथि' र अन्तिम अक्षरमा अनुतान पर्दा विनाश हुन जान्छ। पछिल्लो समयमा अनुतानलाई त्यति महत्त्व दिइएको छैन। संस्कृत

साहित्यशास्त्रमा अनुतानको आवश्यकतालाई अस्वीकार गरिएको छ (काव्य प्रकाश, ९ : ८४)।

वैदिक संस्कृतमा अनुतानले शब्दको मुख्य अर्थलाई नै बहिष्कार गरेको भए तापनि शास्त्रीय संस्कृतमा त्यो पाइँदैन। अनुतानले शब्दको मुख्य अर्थलाई बाहिर्याउन सक्दैन तर भावमा उब्जेका नयाँ र प्रचलित विचारहरूलाई देखाउन सक्दछ। अनुतान सिङ्गो अभिव्यक्तिमा नै केन्द्रित रहन सक्दछ।

अर्थ निर्धारणका लागि यी माथि उल्लिखित तथ्यहरू मात्र पूर्ण छैनन्। अभिनय, उपदेश आदि पनि बह्वर्थक अभिव्यक्तिको वास्तविक अर्थ निर्धारणका लागि उल्लेख रूपमा प्रमुख तथ्यका रूपमा राख्न सकिन्छ। बह्वर्थक अवस्थाका अभिव्यक्तिमा शब्दको वास्तविक अर्थ निर्धारणका लागि माथि उल्लिखित विभिन्न तथ्यहरूका कार्यहरूमा एक अर्कोमा खिप्तन सक्दछ। माथि उल्लेख गरिएका सबै तथ्यहरूलाई कथनमा सहभागिता, क्रियात्मक सन्दर्भ र परिस्थितिजन्य सन्दर्भ गरी तीन ओटा शीर्षकमा राख्न सकिन्छ :

वाक्यपदीयमा भर्तृहरिले अभिव्यक्तिमा अर्थनिर्धारणको महत्त्वको विस्तृत चर्चा गरेका छन्। यसअनुसार सन्दर्भले वाक्य बुझ्न सजिलो पर्दछ। सन्दर्भगत वाक्यमा अर्थबोध सन्दर्भविना हुन सक्दैन। शब्दको मुख्य अर्थ वा लाक्षणिक अर्थ व्यक्त गर्नका लागि सन्दर्भको विशेष भूमिका रहेको हुन्छ।

५. निष्कर्ष

भाषामा अर्थको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ। वक्ताले व्यक्त गरेको भाषिक उच्चारणबाट जुन किसिमको विम्ब तयार भएको हुन्छ त्यो नै अर्थ हो। अर्थ निर्धारणका सम्बन्धमा संस्कृतमा गहन विश्लेषण भएको छ। संस्कृत भाषाका विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेको विचार अर्थको संस्कृत अवधारणा हो। संस्कृतमा पद तथा पदार्थका सम्बन्धमा विभिन्न धारणाहरू अगाडि सारिएका छन्। अर्थसम्बन्धी ती फरक धारणाहरूबाट अर्थसम्बन्धी संस्कृत अवधारणा बनेको छ। शब्दार्थ सम्बन्धमा संस्कृतका मुख्यतः मीमांसा र न्याय दुई प्रमुख सम्प्रदायका विद्वान्हरूले विस्तृत चर्चा गरेका छन्। वैयाकरणहरूले पनि मीमांसकका दृष्टिकोणमा सहमत हुँदै शब्द र अर्थको सम्बन्ध शब्दको प्रचलित प्रयोगबाट निर्धारण हुने कुरा स्वीकार गरेका छन्। यसैले शब्दको प्रयोगबाट नै शब्द र अर्थको सम्बन्ध स्थायी बन्दै जाने कुरा प्रस्ट हुन्छ।

^८ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थ आह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात् ।

^९ इन्द्रशत्रुर्वधस्वेति तस्माद् उ हैनम् इन्द्र एव जघान ।

अर्थ निर्धारणमा संसर्ग, विप्रयोग, साहचर्य, विरोधिता, अर्थ, प्रकरण, लिङ्ग, शब्दस्यान्यस्य सन्निधि, सामर्थ्य, औचिति, देश, काल, व्यक्ति र अनुत्तान गरी चौध किसिमका आधार मानिएको छ । शब्दको छुट्टाछुट्टै अर्थ भए तापनि त्यसमा वाक्यको अर्थ प्रमुख हुन्छ भन्ने धारणा अन्विताभिधानवादीहरूको रहेको छ । शब्दको

आफ्नो छुट्टै अर्थ हुने हुनाले त्यसलाई छुट्टै रूपमा बुझ्न सकिने र शब्दार्थबोधपद्धि सबैलाई सँगै राखेर आकाङ्क्षा, योग्यता तथा सन्निधिक आधारमा वाक्यको अर्थनिर्धारण गरिन्छ भन्ने धारणा अभिहितान्वयवादीहरूको रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- आनन्दवर्धन. (१८९१ ई.), ध्वन्यालोक . बम्बई : काव्यमाला सिरिज ।
- घोष, मनमोहन (अनु.) (१९३८ ई.), पाणिनीय शिक्षा. कलकत्ता : कलकत्ता युनिभर्सिटी प्रेस ।
- दीक्षित, एस. पी. (सम्पा.) (१९५९ ई.), काव्यप्रकाश . वाराणसी: नूतन प्रकाशन ।
- पण्डित, जगन्नाथ (१८८८ ई.), रसगङ्गाधर. बम्बई : काव्यमाला सिरिज ।
- पिल्लई, राघवन (सम्पा.) (१९७१ ई.), वाक्यपदीय. दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
- मिश्र, वाचस्पति (सम्पा.) (१९३६ ई.), तत्त्वबिन्दु. अन्नमलाइ : अन्नमलइ संस्कृत सिरिज ।
- मिश्र, सव्यसाचि (सम्पा.) (१९२३ ई.). श्लोकवार्तिक. कलकत्ता: कलकत्ता युनिभर्सिटी संस्कृत सिरिज ।
- Bhartihari, (1887). Vakyapadiya. Benares : Kashi Samskrit Series (KSS).
- Bhatta, K. (1983). Slokavarttika. (G. Jha ed.), Delhi : Sri Satguru Publications.
- Bhatta, N. (1925). Laghumanjusha. Benares : Chaukhamba Samskrit Series (CSS).
- Firth, J. R. (1951). Modes of meaning. In J. R. Firth (Ed.), Papers in Linguistics 1934-1951, pp. 178-199. London: Oxford University Press.
- Firth, J. R. (1957). Papers in Linguistics. Oxford : Oxford University Press.
- Firth, J. R. (1957). Papers in Linguistics. Oxford : Oxford University Press.
- Firth, J. R. (1968). Selected Papers of J.R. Firth 1952- 1959. F. R. Palmer (ed.). Bloomington: Indiana University Press.
- Jagadisa. (1934). Sabdasaktiprakasika. Benares : Kashi Samskrit Series (KSS).
- Jaimini. (1929). Mimamsasutra. Poona : Adyar Samskrit Series (ASS).
- Maxmular, (1897). Satapathabrahmana (ed.). Oxford : klarendan press.
- Mishra, B. (1936). Tatvabindu. Annamalai : Annamalai University Sanskrit Series 3 .
- Nyayapanchanana, B. (1951). Siddhantamuktavali. Benares : Kashi Sanskrit Series (KSS).
- Ogden, C.K and Richards I.A. (1936). The Meaning of Meaning. (4th edition). London : Longman.
- Patanjali. (1885). Mahabhasya. Ed. by Kielhorn, Bombay Samskrit and Prakrit Series (BSS).
- Raja, K. K. (1977). Indian Theories of Meaning. Madras : Adhyar Library and Research Centre .
- Saunaka. (1904). Brihaddebata. A.A. Megdonell (ed), Benares : Harvard Oriental Series.
- Ulmann, S. (1951). The Principles of Semantics. Glasgow : Jackson and Co.
- Ulmann, S. (1962). Semantics. An Introduction to the Science of Meaning. Oxford: Blackwell.